

KUZAKÇI, Başak, “Buhara ve Çevresindeki İslamiyet Öncesi Tapınaklar” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 133-137.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 8 Mayıs/May 2021
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Haziran/June 2021
Published Online: 26 June 2021

Buhara ve Çevresindeki İslamiyet Öncesi Tapınaklar *

Pre-Islamic Temples in Bukhara and its Vicinity

Başak KUZAKÇI^{1*}

¹ Öğr. Gör., Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL.

* basak.kuzakci@yeditepe.edu.tr

+ ORCID: 0000-0002-8730-1898

* Vasiliy Vladimiroviç Barthold., “Mesta Domusulmanskogo Kul'ta v Buhare i eyo Okrestnostyah”, *Akademik V. V. Barthold: Soçineniya*, Tom II, Çast 2: Raboti po Otdelnim Problemam İstorii Sredney Azii, red. A. M. Belenitskiy, İ. İ. Umnyakov..., İzdatelstvo Nauka, Moskva 1964, s. 471-481.

İslamiyet'in temel kültürel hizmetlerinden biri, bildiği gibi, Halifeliliğin parçası olan tüm bölgelerin ayrıntılı bir coğrafi tasviridir. Sadece Müslümanların fethinden itibaren Türkistan dâhil bazı bölgeler hakkında detaylı bilgiye sahibiz; Grek ve Çin coğrafya literatüründe Türkistan hakkında bildirilenler, Arap coğrafyacılarının Türkistan ile ilgili detaylı tasvirleriyle mukayese edilemez. Bu nedenle, İslamiyet öncesi Türkistan hakkındaki bilgilerimiz dahi esas itibarıyla Müslüman kaynaklara dayanmaktadır, özellikle Arap coğrafya literatürünün gelişmesi, Türkistan'da İslamiyet öncesi geleneklerin dinî alanda bile henüz ortadan kalkmadığı bir zamana (M.S. X. yüzyıla) kadar uzanmaktadır.

Tarihsel ve topografik araştırmalar için en uygun koşulları, çevresindeki köylerle birlikte Buhara sunmaktadır. Tüm halifeliliğin tasvirlerinde Buhara ile ilgili bilgilere ek olarak, Buhara'ya dair diğer Türkistan şehirlerinden¹ hiçbirini hakkında bulunmayan X. yüzyılda Buhara'da Arapça olarak hazırlanan özel bir tarihî ve coğrafi esere sahibiz. Nerşahi'nin² *Buhara Tarihi* adlı eserinin sadece geç dönem kısaltılmış bir Farsça çevirisi bize ulaştı; ancak çevirilerin hem ilk tercümanı hem de müteakip editörleri kısaltmaların dışında, 1220'de Buhara'nın Moğollar tarafından ele geçirilişine kadar olan sonraki yüzyıllara ait bilgileri aktararak bazı eklemeler de yaptılar.

Buhara'nın, örneğin Semerkand'ın aksine, şu anda da İslamiyet öncesi dönemdeki gibi aynı konumunu muhafaza etmekte olduğunu yazılı kayıtların anlaşılması kolaylaştırmaktadır; İslamiyet öncesi Buhara Kalesi, Eylül 1920'de yıkılan Buhara Emirliği Sarayı ve XX. yüzyıl Buhara *arkı* (kalesi) ile aynı yerde bulunuyordu. Aynı şekilde Buhara civarındaki birçok köy hala İslamiyet öncesi isimlerini korumaktadır. Nerşahi'nin İslamiyet öncesi tapınaklar hakkındaki bilgilerine bazı eklemeleri, genel olarak Soğdlardan söz eden Biruni'nin meşhur "Kronoloji"sinde (XI. yüzyılın başlarında) bulmak mümkündür, ancak onun zikrettiği yerel bayramlar vs. yalnızca Buhara köylerine aittir.

Buhara ve çevresinin tarihî topografyasına ait bilgilerin bir kısmı benim tarafımdan yazılan daha 1900 yılında *Moğol İstilas Devrinde Türkistan* adlı çalışmada ve daha sonraki bazı çalışmalarda kullanıldı;³ ancak o zamandan beri, yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri ayrıntılı bir bölge araştırması vasıtasıyla doğrulama fırsatı bulan araştırmacılar tarafından oldukça fazla veri toplandı. Bunlar arasında özellikle merhum L. A. Zimin'in "Buhara'da Arkeolojik Amaçlı İki Gezi Raporu"⁴ ve İ. İ. Umnyakov'un "Ortaçağ Buhara'sının Tarihî Topografyası Hakkındaki Meselelere Dair"⁵ adlı makalesi yer almaktadır.

Buhara, kalenin esasen şehrin (Şehristan) bir parçası olmadığı birkaç şehirden biriydi ve doldurulduğu düşünülen önemli bir tepeyi işgal etmekteydi.⁶ Kalenin içinde, İslamiyet öncesi dönemde bir put

tapınağının (*buthane*) bulunduğu yerde 713 yılında bir cami inşa edildi.⁷ Bu durumda hangi dinî ayinin kastedildiği tam olarak açık değildir. "Putların tapınağı" ifadesi Zerdüştlüğe ait olamaz gibi görünmektedir; ama aynı yazarın, yani Nerşahi'nin başka bir hikâyesinden, Müslümanların put olarak adlandırdığı şekillerin Zerdüştler arasında da olduğu anlaşılmaktadır. Buhara'nın Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra, zengin tüccar sınıfının temsilcileri Şehristan'dan göç ettiler ve kalenin kuzeybatısındaki alanda kendilerine 700 kale inşa ettiler (daha sonra bu bölge şehrin bir parçası oldu)⁸, bu kaleler "Mugların⁹ Kaleleri" yani, Zerdüştler olarak adlandırılmaktaydı; burada herkesin kalenin kapılarının üzerine kendi "put"unun tasvirini yaptığından bahsedilmektedir. Kalelerin yıkılmasından sonra, bu kapılar kale ile Şehristan arasında bulunan yeni (ikinci) büyük caminin genişletilmesinde kullanıldı; bu dönemde yüzler kazanırken, gerisi olduğu gibi bırakıldı. Bu kapılardan biri XII. yüzyıla kadar korundu; üzerinde kazanmış bir yüzün izleri görülmekteydi.¹⁰ X. yüzyılda, Nerşahi döneminde hala iki veya üç mug kaleci vardı; bu dönemde Nerşahi "bu bölgede (yani Buhara) birçok ateş tapınağı (ateş hane) olduğunu" belirtmektedir.¹¹

"Putlar Tapınağı"nın ve ardından kale içindeki "büyük caminin" bulunduğu yer daha net olarak tayin edilmiş değildir. Türkistan'da çalışan araştırmacılarından biri¹², Hanikov'un planında (kalenin kuzey duvarından çok uzak olmayan) işaretlenmiş kaledeki bir camiye dikkat çekmektedir ve görünüşe göre, orada eski bir caminin de olduğunu tahmin etmektedir. Çünkü bu caminin "Avrupalılar tarafından şimdiye kadar anlatılmaması" nedeniyle teessüflerini belirtmektedir. Umnyakov'a göre, kaledeki büyük cami Subhan Kulu Han (XVII. yüzyılın sonunda) tarafından yaptırılmış ve en son 1919'da restore edilmiştir; buna ek olarak, kalede ayrıca Çil-Duhteran Camisi (Türkistan'da sıklıkla karşılaşılan eski binaların adı), "dış görünüşü oldukça eski" ve dua etmek için bir mekân - "hanaka"¹³ İskender" vardır.¹⁴

Bu koşullar altında, özellikle de kale birkaç kez yıkılıp yeniden inşa edildiğinden "putlar tapınağının" tam olarak nerede bulunduğu karar vermek zordur. XII. yüzyılda kalede bulunan Buhara hükümdarlarının sarayından hiçbir iz kalmadı.¹⁵

Kuşkusuz, kalenin sınırları içerisindeki başka bir kült, yani kalenin kurucusu olduğu düşünülen efsanevi Siyavuş kültü Zerdüştlük ile ilişkiliydi; başka bir rivayet, kalenin inşasını Siyavuş'un düşmanı Efrasiyab'a hamletmektedir. Siyavuş'un mezarı "doğu kapısından girdikleri kaleye" yerleştirildi (İslamiyet'in ilk yüzyılında ve XV. yüzyılda¹⁶ kalenin şimdiki gibi bir değil, iki girişi olduğu bilinmektedir); "Buhara mugları" bu yere tapıldılar; yılbaşında (nevruz) her erkek, güneş doğmadan önce, burada bir horoz kurban etti¹⁷.

¹ Nerşahi'nin çalışmaları Semerkand'ın tarihi üzerine *Kandiya* (çev. Vyatkin) olarak bilinen eser ile karşılaştırılırsa buna kolayca ikna olunabilir. Diğer şehirler hakkında *Kandiya* gibi bir çalışma yoktur.

² Bilindiği gibi, Şefer'in baskısında (1892) ve N. Likoşin'in 1897 yılında yayınladığı Rusça çevirisinde mevcuttur. "Ayrıca bkz. Rizavi'nin metninin baskısı (1936) ve Fray'ın İngilizce çevirisi (1954)".

³ Özellikle "Buhara" makalesinde (El, I, s. 808-816).

⁴ PTKLA, yıl XX, s. 119-156.

⁵ "Al-İskenderiyya", s. 148-157. V.V. Barthold'un çalışmasının yayınlanması sonrasında şu eserlerde Buhara ve Buhara vahasının tarihî coğrafyası konuları ele alındı: Şişkin, *Arhitekturmie Pamyatniki, Arheologičeskie Raboti 1937 g., Meçet Magoki-Attari, Arheologičeskie Raboti v Meçeti Magoki-Attari, Varhaşa* adlı eserleri; Yakubovskiy, *Arheologičeskaya Ekspeditsiya*; Suharev, *K Voprosu ob İstoričeskoj Topografii Buhari, K İstorii* adlı eserleri; Ayrıca bkz. Bolşakov, *Zametki*.

⁶ Masalskiy'ye göre (*Turkestanıy Kray*, s. 660); Hanikov (*Opisanie Buharskogo Hanstva*, s. 82) bu sorunu çözümsüz bıraktı (doğal bir yükseklikte veya yapay bir sette, bilmiyorum).

⁷ Nerşahi, Şefer baskısı, 47; Likoşin'in çevirisi, 63.

⁸ "Muglar sokağının kapıları"nın konumu hakkında, benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm II, s.106; günümüz baskısı cilt I, s. 154, 155; Umnyakov, *K Voprosu ob İstoričeskoj Topografii*, s. 155.

⁹ Rusça "Mug", Tacikçe "Mag", Türkçe "büyücü" manasına gelmekte olup metnin bütünlüğünü bozmamak adına kelimenin Rusça hali kullanılmıştır (çev. notu).

¹⁰ Nerşahi, Şefer baskısı, 47 ve sonrası; Likoşin'in çevirisi, 64.

¹¹ Nerşahi, Şefer baskısı, 29; Likoşin'in çevirisi, 42. Orta Asya'daki Müslüman kültürleri hakkındaki bilgi kaynakları ve literatürün analizi için bkz. Belenitskiy, *Voprosi*. - B.S.

¹² Kalmikov, *Osnovnie Voprosi*, s. 93.

¹³ "Hanegâh", "hangâh", "hanekâha" Farsça kökenli bir kelime olup tasavvuf literatüründe "tekke" veya "dergâh"a tekabül etmektedir. Makalenin orijinalinde "hanaka" olarak geçmesi sebebiyle kelimenin muhafazası uygun görülmüştür (çev. notu).

¹⁴ Umnyakov, *K Voprosu ob İstoričeskoj Topografii*, s.149.

¹⁵ Nerşahi, Şefer baskısı, 23; Likoşin'in çevirisi, 35. Ayrıca, yenisinin inşasından sonra ilk büyük caminin dinî ibadet için korunmayıp harac divanı haline geldiğini dikkate almak gerekmektedir (Nerşahi, Şefer baskısı, 48; Likoşin'in çevirisi, 65: veri toplama idaresi).

¹⁶ Karşılaştırma için bkz. *Ulugbek* adlı eserim, s. 51; bkz. yukarıda, s. 77.

¹⁷ Nerşahi, Şefer baskısı, 21; Likoşin'in çevirisi, 33.

Horoz kurban etme töreni biraz şaşkınlığa neden olmaktadır, çünkü horoz Zerdüşter için kutsal bir hayvandır.¹⁸

Şehir pazarlarının yakınındaki bölgedeki dinî ayine dair bilgiler, bilindiği gibi, VII. yüzyılda tüm Türkistan'da Budizm sona erdiğinde, Buhara'da Zerdüştlüğün Budist kültürünün yerini aldığını düşündürmektedir. Nerşahi'nin putları satın alındığı "Mah Çarşısı" hakkındaki hikâyesinde, Buhara halkının antik çağda putperest (but-parast) olduğundan bahsedilmektedir; ticaret "şu anda Mah Camisi'nin olduğu yerde" ve o sırada kanalın kıyısında bir açık alanın (sahri) olduğu yerde gerçekleşirdi. Sonra "bu yer bir ateş tapınağı (ataşhane) haline geldi; Çarşı günü halk toplandığında herkes ateş tapınağına girip ateşe taptı; bu ateş tapınağı İslam dönemine kadar yerinde kaldı; Müslümanlar bölgeyi ele geçirdiklerinde oraya bir cami inşa ettiler".¹⁹ Başka bir yerde Nerşahi, "şu anda Magak Camisi'nin bulunduğu, kanalın kıyısındaki Mah kapısından" bahsetmektedir.²⁰ Buhara'da, genellikle Magak Camisi'nin eski Mah Camisi olduğuna dair rivayet günümüze kadar gelmiştir.²¹ Umnyakov'a göre, şu anda Buhara'da Attara ve Kurpi pazarlarında iki Magak Camisi vardır.²² Güney kesimindeki "çarşı kapıları" olarak da adlandırılan (sadece Şehristan yakınlarındaki bu yerde ve Buhara'da genel olarak İslamiyet öncesi şehirlerde olduğu gibi, şehir surları dışında bir çarşı vardı) "baharatçılar kapısı" (attaran), ve "demir tüccarlar kapısı" Şehristan'ın kapıları arasındadır. Bu kapıların yakınında, Şehristan'ın içinde, kapıdan girip sola döndüğünde, daha sonra Beni Hanzala kabilesi camisine çevrilen bir Hristiyan kilisesi vardı.²³ Umnyakov, Hristiyan kilisesinin, XII. yüzyılda Arslan Han döneminde "büyük cami"nin (Mescid-i Kalyan)²⁴ bulunduğu yerde, yani büyük caminin taşındığı yerde olduğuna dair bir rivayetten bahsetmektedir. Nerşahi sadece Arslan Han'ın camiyi Şehristan'a taşımak için birçok ev satın aldığından söz etmektedir;²⁵ Beni Hanzala kabilesinin eski camisinin büyük camiye dâhil edilmesinden bahsetmemektedir. Şehri İslamiyet'in ilk yüzyıldaki sınırları içerisinde çevreleyen İslamiyet döneminde inşa edilmiş duvarların kapılarını sıralarken, Mah Camisi yakınında iki kapıdan bahsedilmektedir, ancak kaynaklar Umnyakov'un²⁶ sözlerinin aksine iki Mah Camisi'ne değinmemektedir. Hicri 325 yılı Receb ayında Buhara'da çıkan büyük yangının tasvirinde Mah Camisi'nden bahsedilmektedir (15 Mayıs - 13 Haziran 937). Şehrin kuzeyindeki Semerkand kapısında başlayan yangın, yavaş yavaş güneye doğru ilerledi, "Faracek Medresesi" ve birkaç çarşığı sardı, öyle ki, "Buhara'da, kanalın kıyısına kadar o taraftaki her şey yandı; bir ateş kıvılcımı [kanal vasıtasıyla] sıçradı ve Mah Camisi'ni ele geçirdi ve caminin tümü yandı".²⁷ 937 yılındaki yangın ile ilgili hikâye, şehrin daha sonraki genişlemesine bağlı olarak oluşan surların kapılarının yerine kıyasla Müslüman Buhara'nın ilk surlarının kapılarının yerini tespit etmemize yardımcı olmaktadır. Yeni surlar, XX. yüzyıl Buharası'nın da duvarı olmuş ve aynen eskisi gibi 11 kapıya sahip olmuştur. İlk surların kapıları arasında muhtemelen kanalın kuzey tarafında yer alan Faracek Kapısı ile yine muhtemelen kanalın güney tarafında, Mah Camisi yakınlarında bulunan iki kapı zikredilmiştir. Bu koşullar altında coğrafyacı İstahri'deki²⁸ kapıların

sıralaması, Mah Camisi kapılarından ikisinin şehrin güneydoğu kesiminde, Salyahane ve Namazgâh²⁹ kapılarının karşısında olduğunu göstermektedir. Mah Camisi, kanalın güney kıyısında, belki Hanikov'un planındaki caminin işaretlendiği yerde, meşhur eğlence yeri Leb-i Havuz'un biraz güneydoğusunda ve Divan-begi Medresesi'nin güneybatısında idi. Bu camiyi iki Magak Camisi'nden biriyle özdeşleştirmenin mümkün olup olmadığı meselesi ancak yerinde çözülebilir.³⁰

Nerşahi'nin sözlerinden anlaşılıyor ki, ona göre ateş kültü, put kültüründen daha sonra bu yerde ortaya çıktı; Nerşahi (899'da doğdu) aynı zamanda, geçmişin bir kalıntısı olarak putların satışının Müslüman Buhara'da bile var olduğunu söylemektedir.³¹ Bu nedenle, Zerdüştlüğün zaferi önceki geleneklerin yerini almadı. "Mah Camisi"nin bulunduğu yerde dinî bir kültürün başlangıcına dair net ve kesin bir iz yoktur; Nerşahi bir putperest olan "kral" Mah'tan, XII. yüzyılın yazarı Sam'ani³² ise İslamiyet'i kabul edip evini camiye çevirdiği düşünülen "Mecusilerden bir kişi" olan (ateşe tapan) Mah'tan bahseder. Sam'ani, bu caminin yakınında "her ikisi de [birlikte] Mah Camisi'nin kapısı olarak bilinen büyük bir mahalle ve kalıcı bir çarşı" olduğunu ekler (Kapının kendisi ve genel olarak iç surlar, belli ki XII. yüzyılda artık yoktu). Mah kelimesi Buhara'da kişisel bir isim olarak karşımıza çıktı; Sam'ani, Ebu Muhammed el-Ebrad ibn Halid ibn Abdurrahman ibn Mah el-Buhari el-Mahî'den bahseder. Ancak Buhara'da³³ da konuşulan Soğd dilindeki aynı kelime "ay (gökteki), ay" anlamına gelen ortak bir anlama sahipti; Soğdça fonetik kurallarına göre yeni Farsça'daki mah Soğdça'daki makh'a karşılık gelir. Bu, Biruni tarafından Soğd takvimi ile ilgili bölümünde uygun yerde (ayın 22. günü) verilmektedir.³⁴ Bunun sonucunda, 1904'te İranist Christensen,³⁵ "Mah Camisi"nin altında bir ay tapınağı olduğunu ve aynı Buhara kültürünün Zerdüştlük tarafından benimsenen yerel kültürlerden biri olduğu yönünde tahminde bulundu; böyle bir olayın başka bir örneği olarak Zerdüştlükle hiçbir ilgisi olmayan Bakü'deki ateş tapınağına, pek de doğru bir şekilde işaret edilmemiştir.³⁶ Aynı yıl ve aynı dergide, aynı konuya dair Hyusing'in³⁷ ay kültürünün Zerdüştlükle hiç çelişmediği ve bunun sonucunda yabancı kültürlerin benimsenmesine dair bir tahminde bulunmaya gerek olmadığını belirten bir makalesi çıktı. Hyusing, İran efsanesine göre Hystaspes'den önceki efsanevi kralların Zerdüşt olmadığını göz ardı ederek, Nevbahar'ın ise Budist tapınağı olduğunu bile efsanevi krallar hakkındaki rivayetleri ve Mes'udî'nin Menuçehr ve Ay Tapınağı'nın inşası hakkındaki gibi Belh Nevbaharı'na dair hikâyesini delil olarak göstermektedir.³⁸ Sasani sikkelerinde ve Sasani döneminin ana Zerdüşt tapınaklarından başlıcasının çatısının üzerindeki yeni ay tasviri gibi gerçeklerle dikkat çekmek çok daha ikna edici olurdu.³⁹

Christensen'in, 1907'de⁴⁰ yayınlanan kitabından da anlaşılacağı gibi, Zerdüştlük tarafından benimsenen yerel kültür fikir olarak kaldı; aynı zamanda, sanki Nerşahi'nin kendisi Buhara'da bir ay kültürünün varlığından bahsediyormuş gibi ifadelerle Nerşahi kaynak

¹⁸ Karşılaştırma için bkz. ör. Geiger, *Ostiranische Kultur*, s. 366. Siyavuş putu hakkında yeni düşünceler için bkz: Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 202-204; Dyakonov, *Obraz Siyavuşa*.

¹⁹ Nerşahi, Şefer baskısı, 19; Likoşin'in çevirisi, 31.

²⁰ Nerşahi, Şefer baskısı, 63; Likoşin'in çevirisi, 84.

²¹ Barthold, *O Nekotorih Vostoçnih Rukopisyah*, s. 926.

²² Umnyakov, *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii*, s.151, yakl. 2.

²³ Nerşahi, Şefer baskısı, 52; Likoşin'in çevirisi, 69 ve devamı.

²⁴ Umnyakov, *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii*, s.150, yakl. 8.

²⁵ Nerşahi, Şefer baskısı, 49; Likoşin'in çevirisi, 67.

²⁶ *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii*, s.154, yakl. 5.

²⁷ Nerşahi, Şefer baskısı, 93 ve sonrası; Likoşin'in çevirisi, 118 ve sonrası.

²⁸ İstahri, 307.

²⁹ Yani benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm II, s. 106 "aynı yayınevi, cilt I, s. 155"; Umnyakov, *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii*, s.154.

³⁰ Caminin yeri ve kazıları için bkz. yukarıda, yakl. 5, V.A. Şişkin'in çalışmaları.

³¹ Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Barthold, *Vostoçno-İranskiy Vopros*, s.379.

³² Margolius'un yayınındaki metin, 499; Sam'ani'den Yakut'un, *Mu'djam*, IV, 380.

³³ İstahri, 314.

³⁴ Biruni, *Asar al-Bakiyya*, Zahau baskısı, 46,12.

³⁵ Christensen, *Die Moschee Mah*.

³⁶ Bu konuda özellikle Jackson, *From Constantinople to the home of Omar Khayyam*, s. 40-57.

³⁷ Hyusing, *Zum Mah-tempel*.

³⁸ Karşılaştırma için Barthold, *Ulugbek*, s. 6, yakl. 5; bkz. yukarıda s. 30, yakl. 13.

³⁹ Barthold, *K Voprosu o Polumesyatse*, s. 476.

⁴⁰ Christensen, *L'Emrise des Sassanides*, s. 17.

gösterilmektedir.⁴¹ Nerşahi'nin sözlerinden kesin olarak sadece bir sonuç çıkarılabilir; ona göre, ateş kültünden önce muhtemelen Budistlerin put kültürünün varlığı söz konusudur.

Belh Nevbaharı ile benzer şekilde, Nevbahar kelimesinin genel olarak Türkistan ve özeldi Buhara'nın coğrafi terminolojisinde geçtiği durumlarda Budist kültürü ile ilişkilendirildiği varsayılabilir. Buhara'da, iki küçük sulama kanalının aktığı yer Nevbahar olarak adlandırılmaktaydı; Suyu birkaç değirmen tarafından kullanılan kanallardan biri güneybatıya, Peykend'e, diğeri ise Karşı yolu boyunca güneydoğuya akıyordu.⁴² Başlangıcı Buhara şehir kanalından olan kanallardan Şahruda, Ceyhun'u⁴³ Peykend tarafına yönlendirmekteydi; Nevbahar'ı Ceyhun'un başlangıcının yakınında aramanın mümkün olup olmadığı konusu daha fazla araştırma gerektirmektedir.

Şehrin dış surundaki Nevbahar kapısının adı, başka bir Nevbahar'a işaret etmektedir. Bu sur, bulunduğu yere göre günümüzdekine karşılık geliyorsa, o halde "Nevbahar" kapıları, bu ismi alan günümüz "Mezarları"nın⁴⁴ bulunduğu yerdeydi, çünkü buralardan Hoca Bahaeddin Nakşibend'in (1318-1391) yaşadığı ve gömülü olduğu Bahaeddin köyüne (Buhara'dan 10 verst⁴⁵) giden bir yol vardır, şu anda Bahaeddin Nakşibend'in kabri Buhara çevresindeki en mukaddes yerdir. Bahaeddin köyünün XIV. yüzyılda "Hintlilerin Kalesi" (Kasr-ı Hinduvan) olarak adlandırıldığını dikkate alırsak, aynı kapılardan bir zamanlar Budist Nevbahar'a, şimdi ise Müslüman bir velinin kabrine gidildiği gerçeği daha da ilginç hale gelmektedir ve sadece veliye saygı nedeniyle "Bilge İnsanların Kalesi" (Kasr-ı Arifan) olarak yeniden adlandırılmıştır.⁴⁶ V. L. Vyatkin'e göre, "Hinduvan" adlı köylerle genellikle Orta Asya'da karşılaşılmaktadır. Üstelik haklarında edebi bilgiler olduğuna göre hepsi, "eski zamana, Timurlular dönemine ve daha önceki bir zamana aittir".

Bu köylerin "Timur tarafından kurulduğu ve Hindistan'dan getirdiği esirlerin buraya yerleştirildiği"ne dair bir rivayet vardır ve Vyatkin bu rivayetin arkasında "bir neden" olduğunu kabul etme eğilimindedir.⁴⁷ Sam'ani'ye göre, Belh'teki "Hinduvan Kapısı" mahallesi adını Hindistan'dan getirilen esir ve köleler burada kaldığı için almıştır.⁴⁸ Ancak İstahrî, Belh'i anlatırken "Hintlilerin kapısı" ve "Yahudilerin kapısı"nın⁴⁹ yakın olduğunu belirtmekte, akabinde ticaret kolonilerine işaret etmektedir; modern Belh'te bile 1886'da büyük bir Yahudi kolonisi ve en az bir Hintli dükkan sahibi vardı.⁵⁰ Belh Kalesi "Hinduvan" adını Moğol sonrası döneme kadar korudu.⁵¹ Daha Budizm'in yayılma döneminde Hintlilerin hem Belh'te hem de Buhara'da buldukları pek muhtemeldir.

Yakın geçmişteki Zerdüştlük ile Budizm arasındaki mücadelenin efsanevi bir zamana taşınması şaşırtıcı olmazdı. Bu, İran destanının genel doğasına oldukça uygun olurdu;⁵² Türkler sadece VI. yüzyılda Türkistan'da görünmesine rağmen efsanevi Efrasiyab'ın Türkleştirilmesi gibi Efrasiyab Budist, İranlı muhalifleri ise Zerdüş

çapılmış olabilirdi. Biruni'ye göre bile, Zerdüştin kendisinin Budizm'in bilinçli bir eleştiricisi olduğu bilinmektedir.⁵³ Buhara efsanesine göre, Efrasiyab döneminde Buhara bölgesinin başkenti, bazen "antik Buhara" olarak adlandırılan Ramitan köyüydü.⁵⁴ Burayı Efrasiyab, babasının intikamını alan Siyavuş'un oğlu Keyhüsrev'e karşı iki yıl savundu. Kuşatma sırasında Keyhüsrev, Ramitan'ın "karşısına" (muhtemelen kanalın diğer kıyısında) Ramuş köyünü inşa etti. Ramitan'da, Buhara hükümdarlarından biri için hazırlanan Çinli bir prensesle birlikte Çin'den getirilen tapınak gereçlerinin bulunduğu bir put tapınağı (*buthane*) vardı.⁵⁵ Ramuş'ta Keyhüsrev bir ateş tapınağı inşa etti (bununla birlikte, Perslerin kendi kronolojisine göre⁵⁶ Zerdüş, Keyhüsrev'in tahttan feragat etmesinden 120 yıl sonra doğdu), muğlar da bu ateş tapınağının Buhara tapınaklarından daha eski olduğunu söylüyordu.⁵⁸ Biruni'ye göre, Buhara Mecusilerinin Ramuş-Ağam bayramı vardı. Söz konusu bayramın icrası için Ramuş köyündeki ateş tapınağında toplanırlardı. Genel olarak, esas bayramları *agamami* olarak adlandırılırdı. Üstelik insanlar "her köyde, bir rahibin etrafında sırayla yeme-içme için" toplanırdı.⁵⁹

Ramitan köyü şu anda da vardır (Buhara'nın kuzeyinde 18 verst uzaklıkta)⁶⁰ ve en son, Ramitan kanalının nerede aktığı ve Ramuş'un nerede olabileceği sorusuna değinmeyen Zimin⁶¹ tarafından ele alınmıştır.

Dini ayın yeri de Araplardan Tavavis (tavus kuşu) adını alan Buhara'nın doğusundaki 7 veya 8 fersah⁶² uzaklıkta bir köydü; daha önce adı Arfud idi.⁶³ Taberî, Medainî'den alıntıyla Kuteybe'nin 91/710 yılındaki seferini anlatırken, Arapların Keş (Şehrisabz) ve Nesef'ten (Karşı) Buhara'ya dönüş yolunda "ateş hane ve Tanrıların evi"nin bulunduğu bir köyde durduğundan bahsetmektedir; aynı köyde tavus kuşları vardı ve bu yer Araplardan "tavus kuşu konağı" adını almıştı.⁶⁴ Taberî'nin ifadeleri, aynı köyde Budist ve Zerdüş tapınaklarının olduğunu düşündürmektedir.

Taberî'nin sözlerinden tavus kuşlarının dinî açıdan bir önemi olup olmadığı anlaşılmemaktadır; *Türkistan* adlı eserimdeki tavus kuşlarının putların tapınağında tutulduğu söylemleri yanlıştır; *fiha* kelimesindeki son ek, *karya* ("köy") kelimesine aittir ve bu nedenle Taberî'nin sözleri ile Nerşahi'nin sözleri arasında hiçbir çelişki yoktur. Tavus kuşu beslemek, her birinin evinde bir veya iki tavus kuşu bulunan zengin insanlar için bir lüktür.⁶⁵ Biruni,⁶⁶ Tavavis ile ilgili Soğd bayramlarını tarif ederken, sadece yılın belirli bir gününde, çeşitli ülkelerden tüccarların geldiğini ve yedi gün boyunca süren çarşının açıldığını ifade etmektedir. Nerşahi, bu çarşının on gün boyunca açık olduğunu belirtmektedir. Üstelik burada, her türlü defolu ev yapımı kumaşlar, örneğin; perdeler, çarşafklar vs. satılırdı. Satılanlar defolu olmasına rağmen geri alınmazdı.

Medainî'nin Arapların faaliyetleri hakkındaki sözleri muhtemelen yanlıştır; bu hususta, Medainî'nin genel olarak Türkistan

⁴¹ Nerşahi... nous apprend qu'il y a eu autrefois, a Boukhare, un culte de la lune, etc.

⁴² İstahrî, 308 ve devamı; karşılaştırma için bkz. Barthold, *Türkistan*, bölüm II, s.108; günümüz baskısı., cilt I, s. 157.

⁴³ Sitnyakovskiy, *Zametki*, s. 138 ve 249.

⁴⁴ Barthold, *Türkistan*, bölüm II, s. 105; günümüz baskısı, cilt I, s. 155; Umnyakov, *K Voprosu İstoričeskoj Topografii*, s.153.

⁴⁵ Rus ölçü birimi olup 1 verst 1,066 kilometredir (çev. notu).

⁴⁶ Semenov, *Buharskiy Şeyf*, s. 203. Günümüzdeki köy hakkında; Sitnyakovskiy, *Buharskie Svyatni*; Masalskiy, *Turkestanskiy Kray*, s. 662.

⁴⁷ Vyatkin, *Material*, s. 45 ve devamı.

⁴⁸ Sam'ani, Margolius baskısı, I, 5926.

⁴⁹ İstahrî, 278.

⁵⁰ Yate, *Northen Afghanistan*, s. 256.

⁵¹ Barthold, *İstorično-Geograficeskiy Obzor İrana*, s.18.

⁵² Barthold, *K İstori Persidskojo Eposa*, s. 281 ve devamı.

⁵³ Rozen, *ZVORAO*, cilt III, s. 162.

⁵⁴ Makdisi, 282,5.

⁵⁵ Nerşahi, Şefer baskısı, 6; Likoşin'in çevirisi, 14.

⁵⁶ Jackson, *Zoroaster*, s. 180.

⁵⁷ Zerdüştlüğün kurucusu olan Zerdüş kastedilmektedir (çev. notu).

⁵⁸ Nerşahi, Şefer baskısı, 14 ve devamı; Likoşin'in çevirisi, 25.

⁵⁹ Biruni, *Asar al-Bakiyya*, Zahau baskısı, 234 ve devamı.

⁶⁰ Masalskiy, *Turkestanskiy Kray*, s. 662.

⁶¹ *Otçöt o Dvuh Poedzah po Buhare*, s. 146; aynı zamanda (s. 152) Sitnyakovskiy'in bir anlatımı da mevcuttur (*Soobşenie v Zasedanii TKLA 21 Aprelya 1898 g.*, s. 94; Zimin'in alıntısında, hata "96"). Ramitan ve Ramuş köyleri hakkında (yerleşim yerlerinin konumu ve tasviri) bkz. Şişkin, *Arheologičeskie Raboty 1937 g.*, s. 34-38- B.S

⁶² Arap ve Fars ölçü birimi olup 1 Arap fersahı 5,76 kilometre; 1 Fars fersahı ise 6,23 kilometredir (çev. notu).

⁶³ Barthold, *Türkistan*, bölüm II, s. 100; günümüz baskısı, cilt I s. 149.

⁶⁴ Taberî, II, 1230.

⁶⁵ Nerşahi, Şefer baskısı, 11; Likoşin'in çevirisi, 20. V.V. Barthold'un bahsettiği hata sadece Türkistan'ın ilk baskısında idi (bölüm II, s. 100); ikinci (İngilizce) baskı buna göre düzeltilmiştir; karşılaştırma için bkz. Günümüz baskısı, cilt I, s. 149.

⁶⁶ *Asar al-Bakiyya*, Zahau baskısı, 234.20 ve devamı.

coğrafyasına dair bilgisizliğiyle açıklanan hatalarla karşılaşılmaktadır; bu suretle Medaini, Kuteybe'yi Merv'den Merverrud'a (Bala Murgab), oradan Amul'a (Çarcuy), oradan Zemm'e (Kerki), burada nehri geçip Peykend'e gittiğini ısrarla söyler.⁶⁷ Nerşahi'ye göre Tavavis, Buhara'dan Semerkand'a giden yol üzerinden (*şahrah*) 7 fersah uzaklıktaydı; ordunun Karşı'dan Buhara'ya giderken oraya uğraması pek olası değildir. Ancak aynı yıl Buhara'dan Araplar Soğd'a⁶⁸ yönediler ve elbette bu yol üzerindeki Tavavis'ten geçmek zorundaydılar.

Tavavis, kalıntıları sur şeklinde günümüze ulaşan Buhara'nın kültür şeridini çevreleyen uzun duvarların içinde bulunuyordu. En makul tanıma göre⁶⁹ Tavavis, Buhara ve Kermine'den (7 fersah) aynı uzaklıktaydı. Günümüzde, demiryolu hatları anayolun güneyinden geçmektedir; Kızıl-Tepe istasyonu (Kagan'dan 41 verst, Kermine'den 46 verst), Kagan veya Yeni Buhara (eskinin 13 verst güneyinde) ve Kermine (aynı adı taşıyan şehrin 12 verst güneyinde) istasyonlarından yaklaşık olarak aynı mesafede yer almaktadır. Bu bölgede, 1896'da⁷⁰ Sitnyakovskiy ve 1915'te⁷¹ Zimin sur kalıntılarını gördüler. Zimin'e göre, Kızıl-Tepe istasyonundan, 2 verst (Sitnyakovskiy'e göre üç verst) uzaklıkta bu adı taşıyan (herhalde istasyona da adını veren) bir tepede bulunmaktadır; bu yerden takriben "kuzeye doğru yer yer alçalıp yükselen sur aralıksız olarak ilerlemektedir; bazı yerlerde yollar surları kesmekte ve güçlüklerle fark edilmektedir. "Kızıl-Tepe'nin kuzeyinde yaklaşık 5 verst uzaklıktaki (görünüşe göre tepeden), Şaari-Vayron (yıkılmış bir şehir) olarak bilinen kalıntılar batıdan surla birleşmektedir". Zimin bu kalıntıları biraz ayrıntılı olarak anlatmaktadır, ancak Şaar-i Vayron'un Tavavis'in kalıntıları olduğu yönünde ısrarı görünen o ki bir sonuç vermemektedir. Doğru, Sitnyakovskiy, "Şaar-i-Vayron tahkimatının yakınında, burada büyük bir yerleşim yerinin bulunduğu dair hiçbir belirti görülmediğini", o halde daha kuzeyde, Zerefşan yakınlarında bulunan Hazar tahkimatının "Şaari-Vayron'dan biraz daha büyük olduğunu söylemektedir. Yanmış tuğla kütleleri ve duvarların kalıntıları, buradaki binaların yan yana olduğunu ve tek bir muhafız tarafından değil, aynı zamanda halk tarafından da yağmalandığını göstermektedir"; ancak hem Sitnyakovskiy'in hem de Zimin'in anlatımlarından, Şaar-i Vayron'daki geçmişin kalıntılarının bir kısmının, aynı adı taşıyan günümüz kışlaklarının⁷² ekili arazileri ve yapıları tarafından tahrip edildiği açıktır; üstelik, Şaar-i Vayron'un konumu Hazar'dan çok Tavavis'e daha uygundur. Ne yazık ki, ne Sitnyakovskiy ne de Zimin, şimdi, demiryolunun inşasından sonra eski önemini yitirmiş, ancak elbette yok olmayan anayol ile surun nerede kesiştiğini açıkça söylememektedir. Yolun Şaar-i Vayron'dan geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir; Zimin'in kapıların kalıntıları hakkındaki sözleri buna işaret etmektedir. Ayrıca her iki araştırmacı da sadece burada çağdaş bir köyün varlığından bahsetmektedir. Tavavis'te duvarlar X. yüzyılın sonunda yıkıma uğramıştı,⁷³ ancak Sam'ani döneminde daha XII. yüzyılda köy Buhara'dan Semerkand'a giden yol üzerindeki ikinci duraktı.⁷⁴ XV. yüzyılda Hafız-ı Ebru döneminde, Tavavis harabe haldeydi.⁷⁵

Birunî, üç bayramdan daha bahsetmektedir. Bunlardan ilki, Hinduizm kökenli olup Peykend⁷⁶ yerleşim yerinde kutlanıyordu. Diğer,

Kemicket adlı yerde kutlanıp, hemen arkasından pazar oluşturuluyordu.⁷⁷ 10 gün süren üçüncü bayramın ardından Şarg adlı yerleşim yerinde Müslümanlar yedi gün açık kalan pazar kuruyorlardı.⁷⁸ Bir zamanlar Horasan yolu boyunca Buhara'dan 6 fersah uzakdaki büyük bir ticaret şehri olan Peykend'in kalıntıları, günümüzde de mevcuttur. Bu kalıntılar, 1913 yılında Zimin tarafından kapsamlı bir şekilde incelenmiş⁷⁹ ve şehrin ticarî önemine rağmen çevresinde sadece 678 sajenlik⁸⁰ küçük bir yer işgal ettiği ortaya çıkmıştır⁸¹. Şarg veya Çarg, Buhara'dan 4 fersah uzaklıkta, şimdi Saumiçan⁸² adındaki büyük Samçen kanalının kıyısında, Semerkand'a giden yol üzerindeki ilk durak olan bir sanayi köyüydü. Görünüşe göre coğrafi literatürde "Kemicket" adı geçmemektedir; bunun, Semerkand'a giden yolun 1/2 fersah kuzeyinde, yani Şarg'ın yakınında Buhara'dan 4 fersah uzaklıkta, Bemicket köyünün adının diyalektik bir biçimi olması (karşılaştırma için bkz. Biştasp ve Guştasp isimleri) mümkündür.⁸³

⁶⁷ Taberî, II, 1186,3 ve devamı. Karşılaştırma için bkz., 1189,12; 1548,11.

⁶⁸ Taberî, II, 1230,8 ve devamı.

⁶⁹ Farklı tanımlar için bkz. Benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm II, s. 100 ve devamı. Günümüz baskısı, cilt I, s. 149 ve devamı.

⁷⁰ Sitnyakovskiy, *Soobşenie v Zasedanii TKLA 21 Aprelya 1898 g.*, s. 89 ve devamı.

⁷¹ Zimin, *Otçöt o Dvuh Poedzah po Buhare*, s. 135 ve devamı.

⁷² Orta Asya, Afganistan ve İran'da köylere verilen ad (çev. notu).

⁷³ Makdisî, 281,12.

⁷⁴ Sam'ani, Margolius baskısı, I. 3726.

⁷⁵ Barthold, *Hafizi-Abri*, s. 19 (metin), 21 (çeviri). "Şahr-i Vayron (Tavavis) şehri hakkında bkz. Yakubovskiy, *Arheologičeskaya Ekspeditsiya*, s. 119-126.-B.S.

⁷⁶ Birunî, *Asar al-Bakiyya, Zahau* baskısı, 234, 15.

⁷⁷ Aynı yer, 234, 20.

⁷⁸ Aynı yer, 235, 7.

⁷⁹ Zimin, *Razvalini Starogo Peykanda, Otçöt o Vesennih Paskopkah ve Otçöt o Letnih Raskopkah* adlı eserleri.

⁸⁰ Rus ölçü birimi olup 1 sajen 2, 134 metredir (çev. notu).

⁸¹ Zimin, *Razvalini Starogo Peykanda*, s. 80. Peykend'deki arkeolojik çalışmalar 1939-1940 ve 1954'te devam etti. Bkz. Yakubovskiy, *Kratkiy Otçöt*; Kesati, *Raskopki na Peykande*. Karşılaştırma için bkz. Dyakonov, *Keramika Peykanda* (1954 kazılarında elde edilen malzemeler henüz yayınlanmamıştır).

⁸² Sitnyakovskiy, *Zametki*, s. 138.

⁸³ Barthold, *Türkistan*, bölüm II, s.102; günümüz baskısı, cilt I, s. 151. İsmi telaffuzu hakkında daha fazla bilgi; İstahrî, 313, 315 ve 342; Yakut, *Mu'djam*, I, 737, Sam'ani'den (Margolius baskısı, I. 91).